

ստութիւնն ալ կ'ընել, երբ իրենց վկայութեան արժէքը գնահատելու վրայ է խնդիրը:

Զերդ սիրով

ԳԱՌՆԻԿ ՖԵՏԳԼԵԱՆ

Մեր սիրելի բարեկամին եւ թանկագին աշխատակցին այս նամակին ի պատասխան, պիտի ըսեմ որ «Յաճախապատում» անունով մեզի հասած ճառերուն՝ որ բոլոր հին ձեռագիրներուն մէջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին կը քերադրուին՝ Լուսաւորչէն գրուած չըլլալուն եւ ինքս շատոնց համոզուած եմ, եւ այդ մասին Ֆետգլեանի յայտնած կարծիքին համար չէ որ «վարկած» բառը գործածեր էի: Երբ մենք ուսանող էինք Կեդրոնականի մէջ, մեր պատուական ուսուցիչը Մատթիա Գարագաշեան արդէն մեզի կ'ըսէր թէ անհնար էր «Յաճախապատում»ը վերադրել Լուսաւորչին, եւ այդ անհնարութիւնը ինք գլխաւորապէս կը հիմնէր այդ ճառերու լեզուին վրայ, որ յետո՛ւ ոսկեղարեան հայերէն է: Ֆետգլեան իրաւամբ դիտել Լուսայ որ եթէ Լուսաւորիչ իր ճառերն ու քարոզները գրի առնել որոշէր, յոյն լեզուով գրած պիտի ըլլար զանոնք, որովհետեւ Ժողովուրդին քարոզած ատեն եթէ ան անշուշտ հայերէն կը խօսէր, իր մտածումները գրի առնելու համար ո՛չ հայերէն գիր ունէր իր տրամադրութեան տակ, ո՛չ կազմուած մատենագրական հայ լեզու, եւ ինք որ իր ուսումը ստացած էր Կեսարիա յոյն դպրոցի մէջ, յունարէնով պիտի շարադրէր իր քարոզները: Ֆետգլեան փաստացի կերպով ի վեր հանեց Անահիտի նախկին շրջանի եւ ներկայ շրջանի իր հմտալից ուսումնասիրութեանց եւ իր «Վարք Մաշթոցի»ի հրատարակութեան յառաջարանին ու ծանօթագրութեանց մէջ՝ սա կէտը թէ այն հայ հեղինակը որ «Ազաթանդեղոսի» առաջին ու վերջին մասը շարադրած է, Կորիւնի «Վարք Մաշթոցի»էն խումբ մը պարբերութիւններ փոխ առած եւ յարմարեցուցած է Լու-

սաւորչի կենսագրութեան եւ ատոնց մէջ է նաեւ Մաշթոցի «յաճախապոյն», զիւրապատում» կրօնական - խրատական ճառերու վերաբերեալ պարբերութիւնը զոր Ազաթանդեղոսի գիրքը շարադրողը քանի մը բառի փոփոխութեամբ կամ յաւելմամբ առած ու պատշաճեցուցած է Լուսաւորչին: Այս բոլորը վիճելի գտնել մտքէս չեմ անցընէր. «վարկած»ը «Յաճախապատում» անունով մեզի հասած ճառերու հաւաքածուն Մաշթոցին վերադրելուն մէջ կը կայանայ: Այդ վարկածը, ինչպէս Ֆրետգլեան ինքն իսկ Անահիտի նոր շրջանի Ա. տարուան թիւ 3ի իր յօդուածին մէջ կը յիշատակէ, արդէն ուրուագծուած էր՝ վէպէր եւ Ֆէտտեր գերման բանասէրներուն կողմէ. Ֆետգլեան այդ վարկածը փաստերով ապացուցանել աշխատած է, բայց - եւ այդ է իմ ըսածս - իր փաստերը, թէեւ շահեկան ու զօրեղ, դեռ չեն բաւեր այդ վարկածը վերջնապէս ապացուցուած ստուգութեան փոխելու, քանի որ այդ «Յաճախապատում» անունով մեզի հասած ճառերուն լեզուն չէ ոսկեղարեան հայերէնը, չէ հայերէնը Աստուածաշունչի Առակաց Գրքին որուն թարգմանութիւնը որոշ գիտենք թէ Մաշթոցի ձեռքով է կատարուած: Ֆետգլեան իր այդ յօդուածներու շարքին մէջ սա կարծիքը եւս կը յայտնէ թէ Ազաթանդեղոսի վերագրուած գրքին այն գլուխը որ Ս. Գրիգորի ընդարձակ «վարդապետութիւն»ը կը բովանդակէ, Կորիւնի ձեռքով շարադրուած կը թուի՝ ըստ լեզուին եւ ոճին. արդ, եթէ կարելի է ենթադրել որ Ե. դարուն Կորիւն շարադրեր է Ս. Գրիգորի «վարդապետութիւն»ը եւ զայն ետքէն «Ազաթանդեղոս»ի մէջ դրեր են իբր Ս. Գրիգորէն իսկ գրուած կարելի չէ՞ միթէ ենթադրել նաեւ որ Ե. դարէն յետոյ ապրած հայ գրող մը շարադրած ըլլայ՝ ըստ աւանդութեան եւ մանաւանդ ըստ իր երեւակայութեան՝ Լուսաւորչի ճառերը եւ զանոնք ներկայացուցած իբր Լուսաւորչին իսկ ձեռքով շարադրուած: Աս ալ ուրիշ վարկած մըն է, որ կրնայ պաշտպանուիլ: Զեմ ըսեր թէ այդ վարկածը ամենէն

համոզիչն է, կը գտնեմ միայն որ, ինչպէս ըսի, Ֆնտզլեանի թուած փաստերը դեռ բաւական չեն իր ընդգրկած վարկածը վճռապէս ապացուցանելու: Անհրաժեշտ է «Յաճախապատում» հաւաքածուն ճառերուն մանրակրկիտ վերլուծում մը՝ բովանդակութեան, լեզուի, ոճի տեսակէտով, ինչ որ դեռ չէ կատարուած: Ես ինքս բոլոր սրտովս պիտի ուզէի որ ճառերուն Մաշթոցի վերադրելիութիւնը անհերքելիօրէն ապացուցուէր: Ի՞նչ մեծ հրճուանք պիտի ըլլար մեզի համար՝ որոշապէս գիտնալ թէ ունինք հայ գրի գործին, հայ մատենագրութեան հիմնադրին ձեռքէն իսկ ելած ինքնագիր հեղինակութիւն մը, հնագոյն վաւերական յիշատակարանը հայ գրաւոր մատենագրութեան: Ասոր համար պէտք է այդ ճառերուն լեզուին ոչ — ոսկեղարեան նկարագրին կնճիւղը հարթել. խումբ մը շարականներ ալ — գեղեցկագոյններէն — կը վերագրուին Մաշթոցին ինչպէս եւ Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսին, եւ սակայն ատենց իսկ այդ վերագրումը, քննական մտքերուն կողմէ վաւերական չի նկատուիր՝ անոնց լեզուին զուտ ոսկեղարեան չըլլալուն պատճառով: Այդ բոլորը անլոյժ մնացած հարցեր են: Դարերէ ի վեր այդ շարականները Մաշթոցին ու Սահակին վերագրող պատկառելի աւանդութիւն մը պէ՞տք է միանգամ ընդ միշտ մէկդի դնել՝ միմիայն լեզուին պատճառով. արդեօք այդ շարականներուն (ինչպէս եւ «Յաճախապատում»ի ճառերուն) մէջ՝ յետ — ոսկեղարեան լեզուի տարրերը օրինակիչներու կամ վերամշակողներու կողմէ ետքէն ներմուծուած չե՞ն: Եւ կամ, եթէ կայ յետ — ոսկեղարեան հայերէն մը, որուն զանազան փուլերը, ելեւէջները ծանօթ են մեզի, չկա՞ր նաեւ նախ — ոսկեղարեան հայերէն մը, որուն վրայ շատ քիչ ծանօթութիւն ունինք: «Ոսկեղարեան հայերէն» ըսելով կը հասկնանք Եզնիկի «Եղծ Աղանդոց»ին, Աստուածաշունչի եւ Եկեղեցոյ Հայրերու գործերէն ոմանց թարգմանութիւններուն, Կորինի «Վարք Մաշթոցի»ին, Ագա-

թանդեղոսի, Փաւստոսի զրքերուն լեզուն, բայց միթէ այդ գտեալ, յղեալ, ճոխացեալ գրական սքանչելի լեզուն գրի գիւտին հետեւալ օրն իսկ արդէն կաղմուած էր. մենք չունինք ուրիշ օրինակ Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութեան զոր կատարեցին Մաշթոց եւ Սահակ. լեզուն զոր անոնք անոր մէջ գործածեցին, ա՞յն էր արդէն զոր կը գտնենք Բիւզանդիոն կը թուած Եզնիկի եւ իր աշակերտակիցներուն վերամշակած բնագրին մէջ որ այսօր մեր ձեռքը գտնուող միակ բնագիրն է: Մաշթոց ու Սահակ, որ առաջին փորձերը կ'ընէին հայերէն գրաւոր մատենագրութիւն մը հիմնելու, կարողացա՞ծ էին իրենք իսկ իսկոյն հասցնել հայերէնը այն ոսկեղարեան կատարելութեան որուն զայն հասցուցին Եզնիկ եւ իր ընկերները: Այս ձեւով նկատելով իրերը, կարելի չէ՞ Մաշթոցի եւ Սահակի վերագրուած շարականներուն եւ Վեպէրի, Ֆէտտերի եւ Ֆընտզլեանի կողմէ Մաշթոցի վերագրուած ճառերուն լեզուն համարիլ, ոչ թէ յետ — ոսկեղարեան, այլ նախ — ոսկեղարեան, եւ այդ կերպով վանել այդ վերագրումին արդեւք եզրող լեզուական կնճիւղը:

Ինչպէս կը տեսնուի այս բոլոր տողերէս, փափաքը չէ որ ինծի կը պակսի Ֆնտզլեանի ընդգրկած վարկածը ապացուցուած տեսնելու, ոչ միայն Ֆնտզլեանին հաճոյք պատճառելու այլ մանաւանդ Մաշթոցի ձեռքով ինքնագիր գործ մը ունենալնուս ապահովութեան հրճուանքը վայելելու համար: Բայց այս բոլորը դրած ատենս ձեռքիս տակ չունէի Յաճախապատումի օրինակ մը. այդ դիրքը շատ տարիներ առաջ Պոլիս անգամ մը տեսած եւ քանի մը հատուածներ կարդացած եմ, չեմ ճանչցած զայն մօտէն, եւ անոր լեզուին ոչ — ոսկեղարեան ըլլալը գիտեմ Գաբաշաշեանի մեզի յայտնած կարծիքէն, զոր կը համարիմ անվիճելիօրէն հեղինակաւոր, որովհետեւ ինքն իսկ է որ՝ Հ. Գաթրճեանին հետ այդ «ոսկեղարեան» — ու նոյն իսկ «Մեսրոպեան» կոչուած հայերէնին

գլխուն ըրած, անոր նկարագիրն ու սահմանները դժած է: Արդ, Գնտղէեանի նամակին այս պատասխանս չվերջացուցած, դուայ «Յաճախապատում»-ի օրինակ մը Փարիզի Պօղոս Նուպար Մասենադարանին մէջ եւ կարդացի դայն, ու կը ցաւիմ ըսել որ այդ ընթերցումը զիս աւելի հետացուց այդ ճառերուն Մաշթոց - Մեսրոպի վերագրելիութեան վարկածէն. այդ ճառերուն լեզուն ոչ միայն ոսկեղարեան չէ, այլ չի կրնար նոյն խոսքի նախ - ոսկեղարեան համարուիլ, ինչպէս ուզած էի ենթադրել ի սէր այդ վարկածին ապացուցման. այդ լեզուն՝ բոլորովին խաթարեալ եւ անկեալ զբարար մը չէ, ունի՝ ընդհանրապէս՝ սրու մաքրութիւն ու վաշխութիւն, բայց բնաւ չէ Աստուածաշունչի հայերէնը, ոչ խոսք կրնայ նկատուիլ անոր նախադր, որ Մաշթոցի ու Սահակի պէս հմուտ վարպետներու, քով հայազէտներու ձեռքին տակ՝ արդէն մեր այդ դասական յղկեալ կատարելագործեալ լեզուին հիմքը կազմեց անշուշտ:

Ահա՛ քանի մը պարբերութիւններ.

«Զի այն խոսք են սրբոցն կամք, զի եւ ժողովուրդք՝ նոցա բարեխօսութեամբն՝ յԱստուծոյ պաշտօնն յորդորեցին...: «...Գիտէին զստանայի ի ձեռն ամբարտաւանութեան հրապարտեալ եւ ամբարհաւանեալ զվայր անկումն եւ զխոնարհաց եւ զհեղոց զվեր ելումն ի տեղի անկեղոցն...»: «Նախ զի մի հաղորդեցի բանից խաբէից...: - «Եւ այսպիսի հաւանական մտօք եւ սուրբ սիրով վերաբերիլ յամենայն վնասակարացն որ ընդ երկիր քարչէ, եւ վերնոցն զհետ երթալ երկնայնոցն եւ անմահիցն, որ կուտութիւն է նոցա սեպհականութիւնն եւ անարատ վարքն եւ հանապազորդ փառաբանութիւնն ամենասուրբ Երրորդութեանն: Զի մաքուր եւ անբիծ եւ անարատ կուտութիւնն ընտրողութիւն ունի առ վերին զօրան երկնաւորացն ժողովան, զի եւ զփառաբանութիւնն նմանապէս ունին առ Աստուած»: - «... Որք վկայութիւնք են իւրոյ հոգւոյն շարժե-

լոյն, զի մարմնոյս այսմ՝ տուիլ եւ վարդապետ եւ կենդանարար հոգիքն են ըստ Աստուծոյ կամացն»: - «... Որ իւր մտերիմ վաստակօքն էառ զմեծութիւն անբաւ բարութեանցն»: - «Զի մտահոսական խորհուրդք երկրասիրաց ոչ թողացուցանեն տեսանել զպատշաճն, այլ ի հոգս վնասակարս ծփին, յորոց բարի ինչ ոչ յառաջագայի...»:

Ասիկա բաւական հոռու է Աստուածաշունչի լեզուէն, ու դժուար է ենթադրել թէ այս տողերը ետքէն աւելցուած կամ օրինակիչներու կողմէ ազաւաղուած ըլլան, որովհետեւ ծայրէ ծայր այդ ճառերը դրուած են ասոնց մօտիկ-լեզուով մը, ուր այս Քրապները կը ներկայացնեն ծայրայեղ շեղումները ոսկեղարեան լեզուէն: Բայց այդ չէ բոլորը. կարգաւոր Յաֆախապատումը, նկատեցի նաեւ որ եթէ լեզուն ոսկեղարեան չէ բնաւ, ոճն ալ «Մաշթոցեան» ոչինչ ունի. շարականները որ կը վերագրուին Մաշթոցին (ու Սահակին), վեհ ու հրօր շունչով մը լի են, հայերէնը հոն՝ եթէ ունի բիծեր՝ աւելի մօտիկ է «Մեսրոպեան» լեզուին, ասոնք իբր յղացում եւ իբր արտայայտութիւն հանճարի կնիք ունին եւ այդ երկու մեծ մտքերուն արժանի էջեր են, մինչ այս ճառերուն մէջ հանճարի ունէ նշոյլ չ'երեւար: Անշուշտ, ըստ Կորնելի, Մաշթոց իր «յաճախագոյն, զիւրապատում» ճառերը կ'արտասանէր՝ ժողովուրդին հասկանալի դարձնելու համար Քրիստոսի վարդապետութիւնը, ուրեմն եւ պարզ, ընտանի, մատչելի ոճով մը պիտի արտայայտէր իր մտածումները. բայց ամենէն պարզ ոճին մէջ ալ հանճարի մարդուն անձնական շեշտը կը զգացուի. հոս չենք զգար զայդ. ասոնց հեղինակը՝ բաւական հմուտ աստուածաբան մը կը թուի, մօտէն ծանօթ Ս. Գրքին (որմէ անհամար մէջբերումներ կ'ընէ), եւ որ կը գրէ համոզումի որոշ քերականութեամբ մը, պարզ, յստակ եւ յաճախ վայելուչ ոճով մը, որ արժէքէ զուրկ չէ, բայց ուր կը պակսի ինքնատուրութիւն, ուր մասնաւոր ջիղ մը, յա-

տուկ զոյն մը, մեծ նկարագրի մը շեշտը չենք գտներ: Ալիշան գրած է Յոյցք Աստուծոյ զբոքոյիլը, ուր Աստուծոյ մեծութիւնը դեռատի մտքերու զգալի դարձընելու նպատակով պարզուկ միամիտ ոճ մը ուզած է գործածել, բայց բանաստեղծ Ալիշանը հոն կը գտնենք իր մեծ սրտով, իր հանճարով, իր ուրոյն շեշտով: Մաշթոց, որ համակ հանճար էր, որ արտակարգ մտքի մը ու նկարագրի մը ազացոյցները տուած է իր ամէն մէկ ըրածին մէջ, անհնար է որ նոյն իսկ ժողովուրդին մատչելի քարոզներ չարագրել ուզած ատեն՝ իր մեծ մարդութեամբ չզղացնէր եւ շատանար այսպիսի պարկեշտ ու հետեւակ ոճով մը:

Ասկից դատ, յայտնի է Կորիւնի Վարժ Մաշթոցիէն՝ թէ Մաշթոց զուտ միատիքական քրիստոնեայ քարոզիչ մը չէր միայն, հայ ազգասէր մը կար անոր մէջ. Կորիւն որոշ ցոյց կուտայ թէ ան կը տառապէր տեսնելով իր ժողովուրդը անդիր, ասորի եւ յոյն գաղութեան դերի, եւ այդ գերութենէն զայն ազատելու համար է որ տարիներով տքնեցաւ. եւ երբ յաջողեցաւ իր նպատակին հասնիլ, Կորիւն յուզիչ տողերու մէջ կը նկարագրէ թէ ինչպէս իր մեծ վարպետը, եւ կաթողիկոսն ու թագաւորը, եւ աւագանին ու ժողովուրդը ուրախութեամբ լեցուեցան տեսնելով որ «Մովսէս ու Պօղոս ու Ս. Գրքին բոլոր մարգարէներն ու առաքեալները հայերէնախօս դարձան»: Այս ճառերուն մէջ ունի տեղ չ'երեւար այդ ազգասէր Մաշթոցը. Հայ ժողովուրդի, Հայաստան աշխարհի (որ այնքան անգամ կը յիշատակուի Կորիւնի մէջ) անունը երբեք հոս չի տրուի. նոյն իսկ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը վերջնապէս տիրական դարձնող մեծ հայ սուրբին, Գրիգոր Լուսաւորչին անունը մէկ անգամ իսկ չի յիշատակուի հոս, ինչ որ Մաշթոց մը իր ճառերուն մէջ անհնար է որ զանց առնէր: Այնպէս որ ինծի աւելի հաւանական կը թուի թէ այս ճառերը գրողը Ե. դարէն յետոյ (Զ. դարուն?, է. դարուն?) անպիտան վանական մը եղած ըլլայ, որ այդ աստուածա-

բանական-բարոյախօսական ճառերը չարագրած է հետեւողութեամբ՝ թերեւս՝ յոյն այս կամ այն վարդապետին, եւ զանոնք վերագրած է (կամ իրմէ յետոյ ուրիշներ վերագրած են) Գրիգոր Լուսաւորչին:

Չեմ բտեր որ այս տպաւորութիւնս կը յաւակնիմ նկատել իբր վերջնական լուծումն այդ հարցին: Արագ ընթերցում մըն է որ կըցայ միայն ընել, մինչ մանրակրկիտ ու մասնագիտական քննութեան մը անհրաժեշտ է ենթարկել այդ գիրքը, վճռական եզրակացութեան մը յանգելու համար, եւ այդ մանրակրկիտ քննութիւնը ինձմէ շատ աւելի ձեռնհասօրէն կատարողներ կան մեր մէջ: Ես յայտնեցի այդ ընթերցումէն իմ ունեցած զգացումս, որ նպատաւոր չէ այդ ճառերուն «մաշթոցականութեան», որ ուրեմն աւելի եւս կը հաստատէ թէ իրաւունք ունէի Ֆնտզլեանի «վարկած»ը ըստ բաւականին ազացուցուած չնկատելու, եւ որ զիս կը մղէ աւելի քան երբեք անհրաժեշտ համարելու որ մեր մասնագէտ բանասէրները՝ եւ Ֆնտզլեան ինքն իսկ՝ խորունկ ու բազմակողմանի ուսումնասիրութեան մը նիւթ դարձնեն այս ինդիրը, կարենալու համար հասնիլ անոր վերջնական լուծմանը՝ զոր դեռ չունինք:

Հոս կ'ուզեմ աւելցնել ու շեշտել անգամ մը եւս թէ մեր հին մատենագրութեան առաջին շրջանի խումբ մը «առեղծուած»ները, որոնց մին է այս «Յաճախապատում»ի հարցը, դեռ գրեթէ ամենքն ալ չեն գտած իրենց վերջնական լուծումը: Ատոնցմէ ոմանց ժխտական ձեւով լուծում մը ունինք, բայց զրական ձեւով լուծումը դեռ որոշապէս ձեռք չենք բերած, հակառակ ատոր համար՝ վերջերս մանաւանդ կատարուած յոգնաջան աշխատանքներու եւ ուսումնասիրութեանց: Յայտնի է թէ Խորենացի եւ Եղիշէ է. դարուն չեն ապրած ու գրած իրենց դործերը, բայց թէ ո՞ր դարուն ապրած են, այդ մասին յայտնուած այլազան կարծիքները դեռ վարկածներ են միայն, որոնցմէ եւ ոչ մին վճռապէս չէ ազացուցուած: Ազաթանդեղոսի անունով մեզի հասած գիրքը անշուշտ չէ

դրուած Տրդատին օրով, անոր յոյն քարտուղարին ձեռքով, յայտնի է որ ան թարգմանական դործ չէ, այլ ինքնագիր, բայց ո՞վ է կատարած -- կամ որո՞ք -- այդ շարադրութիւնը, եւ է՞. դարու ո՞ր շրջանին... այդ գրքին պատմական ու վկայարանական մասը շարադրողները կրնան օգտուած ըլլալ Տրդատի ժամանակակից յոյն (կամ հայ) գրողի մը յունարէն համառօտ մէկ քրոնիկէն, բայց իրենք՝ հայ գրող, հայ ոճով, հայ ժողովրդական աւանդութիւններէն օգտուելով (եւ վկայարանական օտար գրութիւններ ալ օգտագործելով) ինքնայատուկ շարադրութեամբ յօրինած են զայն. նորայր Բիւզանդացի կը պնդէր թէ Կորինն է որ շարագրած է այդ ամբողջ գիրքը, բայց Ֆնտզլեան զօրեղ փաստերով ցոյց տուաւ թէ ասիկա անհնար է, քանի որ Կորին ինքն իսկ չէր կրնար իր «Վարք Մաշթոցի»էն բազմաթիւ հատուածներ բանաքաղել եւ զանոնք աշխտիրոխելով խաթարելով Գրիգորի անձին ու շրջանին պատշաճեցնել: Սակայն դժուար է նաեւ երեւակայել որ Կորինի ժամանակակից ուրիշ գրող մը անոր քերթն տակ այդ բանաքաղութիւնն ու քմահաճ պատշաճեցումներն ըրած ըլլայ: Ուրեմն Կորինի մահուընէն յետոյ է որ ուրիշներ պէտք է կատարած ըլլան այդ շարագրութիւնը: Բայց Ֆնտզլեան կ'ըսէ նաեւ թէ Կորինն է որ այդ գրքին «Ս. Գրիգորի ընդարձակ վարդապետութիւն» գլուխը շարագրած է. ուրեմն Կորին շատացած է միմիայն «վարդապետութիւնը» շարագրելով իբր ատանձին աշխատութիւն մը եւ ետքէն է որ ուրիշներ խմբադրած են Ազաթանդեղոսի գիրքը, շարագրած են անոր տառջին ու վերջին մասերը (պատմութիւն Տրդատի, Գրիգորի եւ Հռիփսիմեանց եւ պատմութիւն Հայոց դարձին ի քրիստոնէութիւն), եւ ատոնց մէջ ազուցած են Կորինի շարագրած «վարդապետութիւնը», որ արդէն՝ շահեկան, բայց շատ երկար է եւ այդ կրօնական դիւցաղնավէպին մէջ ահագին (եւ աւելորդ) միջանկեալ մը կը կազմէ, ատանձին գործ մըն է ամբողջ: Այս բոլոր կնճիռները դեռ չեն հարթուած, պարզաբանուած ըստ

բաւականին: Փաւստոս Բիւզանդացիի անունով մեզի հասած Պատմութիւնը ապահովաբար չէ գրուած Գ. դարուն յունարէն եւ է. դարուն հայերէնի թարգմանուած, ան ալ ակնյայտօրէն ինքնագիր հայ հեղինակութիւն է. ու չեմ հասկնար թէ ինչո՞ւ Ֆնտզլեան զայն կը համարի յունարէնէ թարգմանութիւն: Ատոր ալ հեղինակը հաւանական է որ օգտուած է Գ. կամ Գ. դարու յոյն (կամ յունարարբառ հայ) քրոնիկագրի մը մէկ համառօտ գրութենէն, բայց ապահովապէս դարձեալ հայ (ու խորապէս հայ) գրող մըն է որ շարագրած է այդ մեծարժէք գիրքը, օգտուելով մանաւանդ հայ ժողովրդական գրոյցներէն ու զիւցաղներէն, ու գրելով հօր, լեցուն, արեւելեան ճոխութեամբ ու հայ ինքնուրոյն հոյզով ուռած հոյակապ ոճով մը, որ հետո է՝ գէթ բնագրին մեծագոյն մասին եւ էական հատուածներուն մէջ՝ թարգմանութեան մը տպաւորութիւնը ձգելէ. հոն կան էջեր որ Հայ Շահնամէի մը համարժէք են: Այս ամենքը կնճռոտ բայց կարելոր ու շահեկան հարցեր են, որ կը սպասեն երկար, համբերատար, բազմակողմանի, մանրազնին քննութեանց որպէս զի ատոնց զաղտնիքին բանալին վերջնական ստուգութեամբ գտնուի: Ու չմեղադրենք մեր երանելի նախահայրերը որ այսպիսի թնճուկ հանելուկներ կտակեր են մեզի. Յոյներն ալ հոմերական հարցն ունին ամբողջ մատենադարան մը կանդնուած է Իլիականին ու Ոդիսականին ինչ յաջորդական խաւերով այդ վերջնական ձեւին հասած ըլլալը ցոյց տալ ճշնոյդ. (միայն մեր ողբացեալ Վիքթոր Պերար բարեկամը քսան հատոր նուիրեց Բզիսականին կազմաւորումը բացատրելու): Անգլիացիք Շէքսպիրեան հարցը ունին (ո՞վ է այդ հանճարեղ խաղերուն բուն հեղինակը, Շէքսպիր՞, Պէքըն թէ լօրտ Սթանլէ): Կնճռոտ բայց խանդավառիչ հարցեր են մեր հին մատենադրութեան այդ խումբ մը առեղծուածները, որոնցմով կ'արժէ որ շարունակեն անվհատօրէն զբաղիլ մեր բանասէրները: